

Miskolczi Bodnár Péter

Az erkölcs és a jog szoros kapcsolata

Close Correlation Between Morals and Law

Összefoglalás

A társadalom működését, az emberek életét és a gazdaságot több normarendszer fogja keretek közé. A vallás mellett az erkölcs és a jog tölt be fontos szabályozó szerepet. A szerző az erkölcs és a jog kapcsolatának néhány olyan területét emeli ki, amelyekben a hasonlóságok és az eltérések is megfigyelhetők. Az erkölcs és a jog nem fed egymást teljesen. A jogszabályoknak és az etikai normáknak létezik egy közös magja. A jogi normák azonban az általánosításnak magasabb fokán állnak, hatókörük szélesebb. Az igazán lényeges különbségek nem a normák tartalmában, nem a hatókörükben, hanem a normák kikényszeríthetőségében, illetőleg a normakövető magatartás biztosításának módjában van.

Summary

The operation of society, people's everyday life and the economy are subject to several set of rules and norms. In addition to religion, moral and legal norms have essential regulatory function. The author highlights a few areas of correlation between ethics and law where similarities and differences can be observed at the same time. Although ethics and law do not coincide or correspond fully each other, they are rooted in a common core. Legal norms, however, are usually at a higher level of generalisation and have a wider scope. The essential differences are not to be found in the content or scope of the norms but in their enforceability and in the method of securing the adherence to the norms.

PROF. DR. MISKOLCZI BODNÁR PÉTER, a Gazdasági Versenyhivatal döntéshozó testületének, a Versenytanácsnak a tagja, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára és a Jogtudományi Doktori Iskola vezetője (miskolczi.bodnar.peter@kre.hu).

A JOGI ÉS ERKÖLCSI NORMÁK TARTALMA

Az erkölcsöt és a jogot hagyományosan két önálló szabályrendszernek tekintik, ahol mindegyiknek megvan a maga funkciója, eszközrendszere. A célok azonban nem állnak távol egymástól, így a két normarendszer szorosan kapcsolódik egymáshoz.

A jog egyrészt olyan magatartások tanúsítását várja el, amelyek az erkölcs értékrendje szerint is követendők, másrészt az olyan viselkedést tiltja, amelyet nem tekintünk etikusnak. A két normarendszer tartalma azonos tendenciát mutat.

Vannak persze olyan helyzetek, amelyeket a két értékrend eltérően ítél meg. Szophoklész *Antigoné* című drámája a jog és az erkölcs konfliktusára épül. A jog eltérően ítéli meg a város védőit és a városra támadókat. Kreón király nem engedi elhantolni az elesett ellenséget, míg Antigoné a halottak illő eltemetésének örök emberi parancsára hivatkozik. A több ezer éves történet tragikusan sarkítja a két normarendszer különbségéből fakadó konfliktust, amellyel a közelmúltban is szembesülhettünk. Az 1956-os mártírok újratemetése során felszínre törtek a korábban lefojtott erkölcsi követelmények. Egy sarkított világ képére formált jog módosított értékrendje ideig-óráig maga alá gyűrheti a hagyományos erkölcsi követelményeket. A felgyülemelő feszültségek azonban előbb-utóbb felszínre törnek. Láthattuk, hogy a magyar történelemben mindez mekkora jelentőséghez jutott.

A szocialista rendszerben szép számmal akadtak olyan helyzetek, amikor az erkölcsi és a jogi követelmények ütköztek. Ma már kevesen ismerik a szabadságvesztésre ítélt meggymaghasznosító esetét, akinek az volt a „bűne”, hogy a konzervgyári hulladék meggymagot ingyen elszállította, elültette, és a kikelt csemetéket eladta. Jogunk igen szigorúan ítélte meg a magánimportot, a Commodore számítógépek turisták általi behozatalát egyik megyénkben bűncselekménynek tekintették. A „nyereszkedés” elítélt magatartás volt. A jog úgy szabályozta a nyereség mértékét, hogy meghatározta azt a határt, amelyen felül a haszon már tisztességtelennek minősült.

Ma is vannak megítélésbeli különbségek attól függően, hogy jogi vagy etikai szempontból ítélnék meg egy bizonyos magatartást. A közvélemény nagyobb megértést tanúsít egyes fehérgalléros bűncselekmények elkövetői iránt, mint a jog. A vállalkozók árákat, piacot is érintő megállapodásai tekintetében a gazdasági szféra elnézőbb, mint a versenyjog, amely kartellnek minősítve tiltja ezeket. A polgárok egy része elfogadja, ha nem kap számlát, és szó nélkül tudomásul veszi az adószabályok csorbulását.

Az erkölcs és a jog közötti különbséget azonban elsősorban nem az – egyre kisebb számú – eltérő megítélés adja. Bár közismert, hogy a jog nem azonos az igazsággal, de ezen nem azt kell érteni, hogy minden jogi norma igazságtalan. A jogi normák döntő többsége kiállja az erkölcsi szempontú vizsgálat próbáját. A jogi és etikai normák tartalmi rokonságban állnak egymással, sőt igen sokszor azonos tartalmúak. A jogi és erkölcsi normák tartalmi rokonsága segíti a másik normarendszer elfogadását, optimális esetben az azzal való azonosulást. Hosszú távon nem tartható fenn egy olyan jogrendszer, amely nélkülözi a társadalmi elfogadottságot.

A JOGI ÉS ERKÖLCSI NORMÁK HATÓKÖRE

Mind az erkölcsi, mind a jogi szabályok között találunk olyanokat, amelyek a társadalom egészére – valamennyi vagy közel valamennyi tagjára – vonatkoznak, és olyan normákat is, amelyek egy szűkebb csoport magatartását hivatottak befolyásolni. E közös vonáson túl azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a jogi normák jellemzően az általánosításnak magasabb fokán állnak, hatókörük (jogi nyelven személyi hatályuk) szélesebb.

Az a tény, hogy a jogi norma többnyire sokakhoz szól, egy sajátos hátránnyal jár. A jogszabály – ha sokakat akar elérni – olyan követelményt kell hogy tartalmazzon, ami sokakra vonatkozik. A mindenki számára közös követelmények köre viszont véges. Az olyan normák, amelyek egy szűkebb közösséget céloznak, tartalmilag részletesebbek lehetnek. Ez a különbség alkalmat ad arra, hogy kialakuljon egyfajta munkamegosztás a jogi és az etikai normák között. A munkamegosztás úgy működik, hogy az etikai normák ráépülnek a jogi követelményrendszerre, azt bizonyos körben további elvárásokkal bővítik. Az üzleti életnek például megvannak a maga íratlan szabályai, amelyek többnyire részletesebbek, mint a jogi előírások. Az üzleti etika szakmaspecifikus, az adott tevékenységhez erősen idomulnak az elvárások.

A korábban jellemzően írásban nem rögzített szabályok egy része – különösen a 20. századtól – egyre inkább írott formát ölt. Az etikai kódexekben olvasható megfogalmazások gyakran igen közel állnak a jogi normákhoz, hasonlóan hangzanak. A jogszabályoknak és az etikai normáknak ez a – korábbi irodalomban erőteljesen hangsúlyozott – formai különbsége fokozatosan elhalványul, számos területen teljesen meg is szűnik. Az egyaránt írásban rögzített szabályok gyökere azonos, létezik egy közös tartalmi magjuk, amelyet azonban az erkölcsi kódexek egy szűkebb közösség számára kiegészítenek, további elvárásokkal bővítenek.

Az ebben a részben bemutatott fejlemények arra készítetnek, hogy az erkölcsre és a jogra mint eredetileg ugyan különálló, de ma már – bizonyos körben – egymásra épülő, a másik normarendszer követelményeit felhasználó, azokra építő, azokat konkretizáló, felerősítő normarendszerekre tekintsünk. Már ez a fejlemény is el kell, hogy gondolkodtasson minket arról, hogy leegyszerűsítő és nem kellően pontos az a kép, amely két egymástól független normarendszerként látatja az erkölcsöt és a jogot.

KAPCSOLÓELEMÉK A JOG ÉS AZ ERKÖLCS KÖZÖTT

Az előző részben említett egymásra épülésen, munkamegosztáson túlmenő, ezeknél is közvetlenebb kapcsolat is kialakulhat jog és erkölcs között. A jog sokszor felhasználja az etikai normákat, akként, hogy magába építi, jogivá teszi azokat.

Közvetlen „magába olvasztás”

A jogszabályok időnként utalnak erkölcsi szabályokra, jogilag előírva az erkölcsös magatartást, vagy éppen megtiltva az erkölcstelenséget, illetve negatív jogkövetkezmenyt fűzve az erkölcstelen magatartáshoz. „Semmis az a szerződés, amely nyilvánvalóan a

jó erkölcsbe ütközik” – deklarálja a Polgári törvénykönyv 6:97. §-a. Ki lehet tagadni az öröklésből azt, aki „erkölcstelen életmódot folytat” [Ptk. 7:78. § (1) bekezdés e) pont]. A „jó erkölcsbe ütközik” és az „erkölcstelen” fogalmak alkalmazásával a jogalkotó hatalmas etikai normarendszert illeszt be a jogba, anélkül hogy megismételné, pontosan rögzítené azokat a szabályokat, amelyek kiváltják a jogkövetkezményt (a szerződés semmisségét, kikényszeríthetetlenné válását, illetve a remélt törvényes örökrésztől való megfosztást).

Egyfelől praktikus oka van ennek az erkölcsre visszautaló jogi megoldásnak, mivel ezáltal elkerülhetők bizonyos ismétlések, rövidebbé válik a jog.

Másfelől a „jó erkölcs” és az „erkölcstelen” fogalmak alkalmazása nagyobb mozgásteret ad a jogalkalmazónak. A bíró a perbeli tényállás olyan elemeit is képes lesz figyelembe venni, amelyre esetleg a jogalkotó nem gondolt. A devizahitel-szerződések kapcsán indult perekben az ítéletek – többek között – a jó erkölcs fogalmát értelmezték az új típusú, hosszú távra szóló és e körülményekből fakadóan fokozott kockázattal járó ügyletek esetén.

A tisztességes magatartás követelménye – a tisztességtelenség tilalma

A tisztesség az a fogalom, amely igen sok ponton és igen erőteljes kapcsolatot teremt jog és erkölcs között. A tisztességtelen magatartás etikátlan magatartás. Egyes jogszabályok megpróbálják értelmezni a tisztesség/tisztességtelenség fogalmát, de többnyire csak konkretizálják, kiterjesztik a tisztesség etikai fogalmát. A jog tiltja a tisztességtelen magatartásokat, továbbá követelményként írja elő a tisztességes magatartást.

A magánjogban számos alkalommal találkozhatunk a tisztesség követelményével és a tisztességtelen magatartás tilalmával. A polgári jog alapelveként írja elő a jóhiszeműséget és a tisztességet, valamint tiltja a tisztességtelen általános szerződési feltételek alkalmazását. A fogyasztóvédelem tiltja a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokat. Az eljárásjogok tiltják a tisztességtelen eljárásokat. Számos jogszabály említi az üzleti tisztességet mint zsinórmértéket. A versenyjog alapelveként is tiltja a verseny tisztességtelen folytatását, és számos konkrét tilalmat ír elő a hitelképesség csorbításán, az üzleti titok megsértésén, a jellegbitorláson át a bojkottig és az árverés tisztaságának megsértéséig.

A jog a tisztességre utalással – akárcsak a jó erkölcs jogszabályban való említésével – egyrészt beemeli az etikai normák egy – korántsem jelentéktelen – részét a jogba, másrészt tágabb mozgásteret biztosít a jogalkalmazónak.

A visszaélés tilalma

A Polgári törvénykönyv tiltja a joggal való visszaélést, a versenytörvény tiltja a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést, anélkül hogy a visszaélés fogalmát meghatározná. A visszaélés fogalmának használatával ismét egy etikai követelményrendszer került át a jogba ugyanazokat az előnyöket felmutatva, amelyeket a „jó erkölcs” és a „tisztesség” kapcsán említettünk.

Hosszasan lehetne sorolni azokat a fogalmakat, amelyeket a különböző jogszabályok azért használnak, mert azokat az erkölcs – ha nem is definiálta, de – olyan szinten világossá tette, hogy egy jogalkalmazó számára egy konkrét eset megoldása során a fogalom etikai tartalma kellő fogódzót nyújt.

Megjegyezzük, hogy ezek a jogi normába beépülő erkölcsi fogalmak nem kerülnek ki az etikai normarendszerekből a jogszabályi említés következtében. Valójában megkettőződnek, nevezetesen egyszerre lesznek részesei a jognak és az erkölcsnek. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy ezeknek az etikai fogalmaknak a jogi alkalmazása vajon milyen mérvű változást eredményez a fogalom tartalmában. Egy idő után vajon a fogalom tartalma elszakad-e etikai gyökereitől, elválik-e a tisztesség jogi és erkölcsi fogalma? Valószínűsíthető, hogy ezeknek az erkölcsbe tartozó fogalmaknak – a jogi szabályozási környezet és a joggyakorlat hatására – idővel kialakul egy olyan jelentése, amely már nem teljes mértékben azonos az eredeti tartalommal. Ebben az esetben a „kapcsolószavak” alkalmazása éppen azt az előnyt veszíti el, amely miatt alkalmazták, nevezetesen, hogy nem kell definiálni, nem kell körülírni, mert a készen kapott etikai zsinórmérce alapján eldönthető, hogy egy magatartás erkölcsös vagy erkölcstelen, tisztességes vagy tisztességtelen, illetve visszaélésnek minősül-e.

Elképzeltető, hogy az összeférhetetlenség vagy az uzsora eredetileg tisztán erkölcsi fogalmi ilyen fejlődési folyamatot jártak be, mire a mai – az etikai fogalomtól elszakadó – jogilag definiált jelentésüket elnyerték.

A NORMAKÖVETŐ MAGATARTÁS BIZTOSÍTÁSÁRA HIVATOTT ESZKÖZRENDSZER

Mind a jog, mind az erkölcs törekszik arra, hogy követelményeinek érvényt szerezzen, elvárásai megvalósuljanak, előírásait betartsák. Ez a közös cél azonban látványosan különböző módon valósul meg.

A jog igen jelentős eszköztárat, azon belül differenciált eszközöket használ fel a jogi normák kikényszerítése érdekében. A megrovástól a pénzbeli joghátrány alkalmazásán és az elvárt magatartásra kötelezésen át, a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésig terjednek a kényszerítő eszközök, amelyek révén elérhető a jogszabályokba ütköző magatartástól való tartózkodás. Az egyes jogágak a maguk egymástól is eltérő jogkövetkezményeivel az adott életviszonyokhoz jól idomulva igyekeznek biztosítani azt, hogy a jogi következmények arányosak legyenek a tett vagy mulasztás súlyával. A gazdasághoz legközelebb álló jogterületek köréből az alábbi példák szemléltetik leginkább az eszköztár sokrétű voltát és differenciáltságát.

A társasági jogban a tagkizárás intézménye a tagok számára, a vezető tisztségviselővé válás lehetőségétől való átmeneti megfosztás az ügyvezetők, igazgatók számára jelent egyfajta fenyegetettséget.

A cégjog a társaságok feletti törvényességi felügyelet eszközeit veti be a jogsértő társaságokkal szemben.

A versenyjog eltölt a jogsértő magatartástól, annak abbahagyására kötelez, bírságot helyez kilátásba.

Vannak olyan jogágak, amelyek jogsértőket fenyegető negatív szankciók (pénzbírság, kártérítés, eltiltás stb.) mellett a jogszerű magatartást tanúsítók számára pozitív jogkövetkezményeket kínálnak. A „mézesmadzaggal kiegészülő korbács” mint differenciált eszköztár két irányban képes a jogi normák megvalósulását biztosítani: ösztönzi azokat, akiket feltehetően ösztönzéssel is rá lehet bírni a jogkövető magatartásra, és szankcionálja azokat, akik „nem hajlanak a szép szóra”. Ráadásul az egyébként elérhető pozitív jogkövetkezménytől való megfosztással megjelenik a szankcióknak egy újabb csoportja. A kért engedély megtagadásával vagy megadásának feltételhez kötésével a közigazgatási jog a jogkövető magatartás érdekében lép fel. Ugyanilyen hatást képes kiváltani a kötelmi jog a jogkerülő magatartást tanúsító által áhított szerződés érvénytelenné, hatálytalanná nyilvánításával. A „hagyományos” büntetések helyett a kevésbé súlyos következménnyel járó magatartást tanúsítók kötelezettségvállalásának elfogadásával is zárulhat egy versenyfelügyeleti eljárás. A magánjog az eredeti állapot helyreállításának elrendelésével egyszerre sújtja a jogi normába ütközőt és segíti a jogkövető magatartást tanúsítóját.

Az etikai normák betartását a közösség értékítélete biztosítja. Az enyhe rosszállástól, a társaságból való „kinézésen” át az üzletkötéstől való konzekvens elzárkózásig, ezáltal az üzleti életből való teljes kirekesztésig terjedhet a közösségi szankciórendszer. Az etika eszközrendszere is széles skálán mozog, az egészen enyhe hátránnyal járó következményektől a társadalomból való kirekesztésig terjed, mely utóbbi a legsúlyosabb büntetőjogi következménnyel „vetekszik”. Az etikai szankciók skálájának végpontjai közötti távolság nagysága ellenére megállapíthatjuk, hogy a jogi eszközrendszer differenciáltabb.

Az erkölcs és a jog viszonyának tanulmányozása során a normasértőkkel szemben igénybe vehető eszközök témaköre első ránézésre a két normarendszer elkülönülését valló hagyományos szemléletet látszik alátámasztani. Ha azonban az egyes jogkövetkezményeken túl, a jogkövetkezmény alkalmazási feltételeit is vizsgáljuk, vagy éppen a lehetséges jogkövetkezmények közötti választás körülményeit figyeljük, akkor sok esetben az etikai szempontok jogba történő „beszüremkedésének” lehetünk tanúi. A tagot akkor lehet kizárni, ha a társaságban való maradása a társaság céljainak elérését nagymértékben veszélyeztetné,¹ mely veszélyt a joggyakorlat mindig az érintett tag által tanúsított magatartás fényében vizsgálja. Az ügyvezető és az igazgató alapvetően a társaság érdekeinek elsődlegessége alapján kell hogy eljárjon,² ezt a viszonyítási rendszert felválthatja a hitelezők érdekeinek elsődlegessége. Annak megítélése során, hogy mikor jön el a váltás pillanata, erkölcsi szempontok mérlegelésének is helye lehet.

A NORMAKÖVETŐ MAGATARTÁST BIZTOSÍTÓK SZEMÉLYE

Megítélésem szerint a két normarendszer között – az egyes szabályok tartalmában, az átvett etikai fogalmak jelentésváltozásában, a normák személyi hatályában, a betartásuk érdekében alkalmazott jogkövetkezmények differenciáltságában a korábbi fejezetekben bemutatott különbségeken túl – abban van az igazi különbség, hogy ki működik közre a szabályok betartásában, betartatásában. Az etikai normák betartását

a szűkebb-tágabb közösség értékítélete biztosítja. A jog közhatalmi eszközöket is felhasznál a jogi normák kikényszerítése érdekében. A jogszabályok érvényre juttatása érdekében állami szervek (rendőrség, ügyészség, bíróság, Gazdasági Versenyhivatal, Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság stb.) működnek közre. Az állam különböző szervei útján fellép a jogi normákba ütköző magatartások felderítése, szankcionálása érdekében. E fellépésnek nemcsak az a célja, hogy a konkrét elkövetőt megbüntesse, hanem a potenciális későbbi normaszegők elrettentése, tanítása is.

A jogi és erkölcsi normák közötti legnagyobb különbség az állami eszközökkel való kikényszeríthetőség léte vagy hiánya. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a társadalom életét szabályozó normák többségét nem azért tartják be, mert félnek a szankcióktól és az állami szervek fellépésétől. A jogkövetés mögött többnyire meghúzódik az, hogy a jogszabállyal rokon erkölcsi norma önkéntes követése vagy másféle készítés hatására megvalósuló betartása segíti a jogi norma elfogadását, az azzal való azonosulást. Hosszú távon nem tartható fenn egy olyan jogrendszer, amely nélkülözi a társadalmi elfogadottságot.

JEGYZETEK

¹ Ptk. 3:107. § (1) bek.

² Ptk. 3:112. § (2) bek.

TÖVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM

2013. évi V. törvény a Polgári törvénykönyvről.